

УДК 378.013-047.22

І. Драч, д.п.н, доцент кафедри управління навчальним закладом та педагогіки вищої школи ДВНЗ «Університет менеджменту освіти»

ЗАГАЛЬНОНАУКОВІ ПІДХОДИ ДО ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

Анотація. У статті обґрунтовано використання сукупності загальнонаукових підходів до організації навчального процесу у вищих навчальних закладах, основними серед яких виокремлено людиноцентричний, системний та компетентнісний. Проаналізовано сутність визначених підходів та розкрито їх особливості при здійсненні професійної підготовки майбутніх фахівців. Розкрито сутність філософії людиноцентризму у сучасних дослідженнях та розглянуто особливості організації навчального процесу з позиції людиноцентризму. Обґрунтовано актуальність застосування системного підходу як загальнонаукової основи управління професійною підготовкою майбутніх фахівців, розкрито особливості використання загальних ідей системного підходу до організації навчального процесу. Зроблено висновок щодо необхідності врахування при організації навчального процесу основних положень компетентнісного підходу.

Ключові слова: вища школа, професійна підготовка, організація навчального процесу, людиноцентричний, системний та компетентнісний підходи.

И. Драч

ОБЩЕНАУЧНЫЕ ПОДХОДЫ К ОРГАНИЗАЦИИ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ

Аннотация. В статье обосновано использование совокупности общенаучных подходов к организации учебного процесса в высших учебных заведениях, основными из которых выделены человекоцентрический, системный и компетентностный. Проанализирована сущность данных подходов и раскрыты их особенности при осуществлении профессиональной подготовки будущих специалистов. Раскрыта сущность философии человекоцентризма в современных исследованиях и рассмотрены особенности организации учебного процесса с позиции человекоцентризма. Обоснована актуальность применения системного подхода как общенаучной основы управления профессиональной подготовкой будущих специалистов, раскрыты особенности использования общих идей системного подхода к организации учебного процесса. Сделан вывод о необходимости учета при организации учебного процесса основных положений компетентностного подхода.

Ключевые слова: высшая школа, профессиональная подготовка, организация учебного процесса, человекоцентрический, системный и компетентностный подходы.

I. Drach

SCIENTIFIC APPROACHES TO ORGANIZATION OF EDUCATIONAL PROCESS IN HIGHER EDUCATION

Resume. In the article the use of combined general scientific approaches to the organization of the educational process in higher education, the main ones are highlighted humanocentric, systemic and competence. Analyzed the essence of these approaches and their features disclosed in the implementation of training future specialists. The essence of philosophy chelovekotsentrizma in modern studies and describes the features of the educational process from the perspective of chelovekotsentrizma. The urgency of the application of the system approach as a general scientific bases of management training of future specialists, revealed features of the use of the general ideas of the system approach to the organization of the educational process. It is concluded that the need to consider the organization of the educational process the main provisions of the competence approach.

Keywords: high school, vocational training, the organization of the educational process, anthropocentrism, systemic and competence approaches.

Постановка проблеми

В умовах входження України до європейського освітнього простору підготовка майбутніх фахівців у системі вищої освіти потребує суттєвої модернізації через переосмислення мети і результату освітньої діяльності, оновлення змісту професійної підготовки шляхом запровадження нового покоління галузевих стандартів вищої освіти, підвищення якості організації навчального процесу у вищій школі.

Забезпечити повноту і всебічність дослідження складних систем, до яких належить навчальний процес у вищій школі можна лише використовуючи певну сукупність методологічних підходів, які доповнюють один одного.

Актуальність проблеми дослідження. Незважаючи на те, що багатоаспектна проблема організації навчального процесу у вищій школі розглядається в працях багатьох вітчизняних та зарубіжних дослідників, можна констатувати, що в умовах модернізації системи вищої освіти проблема обґрунтування загальнонаукових підходів до організації навчального процесу у вищих навчальних закладах є актуальною і потребує подальших поглиблених досліджень.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Різні аспекти управління педагогічними системами розкриваються у наукових працях з проблем: філософії управління (В. Андрущенко, М. Михальченко, В. Кремень, С. Пазиніч, О. Пономарьов, О. Романовський, Л. Товажнянський); управління педагогічними системами (Ю. Бабанський, В. Бондар, Т. Борова, Л. Ващенко, Г. Дмитренко, Г. Єльнікова, Л. Калініна, Н. Клокар, В. Курило, В. Луговий, В. Маслов, В. Олійник, В. Пікельна, М. Поташник, Т. Сорочан, П. Третьяков, Є. Хриков, Т. Шамова); управління навчанням у вищій школі (С. Архангельський, В. Берека, О. Галус, С. Калашнікова, В. Крижко); психологічних аспектів управління (Л. Карамушка, Н. Коломінський, В. Семиченко, В. Якунін). Водночас проведений теоретичний аналіз засвідчив про потребу подальшого методологічного аналізу загальнонаукових підходів до організації навчального процесу у вищих навчальних закладах.

Метою статті є аналіз загальнонаукових підходів до організації навчального процесу у вищих навчальних закладах.

Виклад основного матеріалу

Виходячи з розуміння сучасних вимог до організації навчального процесу як складного процесу, осмислення якого може і має здійснюватися з різних точок зору, основними концептуальними підходами до нього виокремимо людиноцентричний, системний та компетентнісний. Визначення як основних саме цих підходів зумовлено розумінням сутності навчального процесу як відкритої ймовірнісної динамічної системи, основним завданням якої є забезпечення умов для самореалізації його суб'єктів¹.

Людиноцентричний підхід зумовлює вимоги до методології, змісту і методів побудови освітнього процесу у вищій школі, які спираються на реалізацію в конкретних діях ідей самопізнання, саморозвитку і самореалізації суб'єкта. Впровадження людиноцентричного підходу в процес підготовки магістрантів педагогіки вищої школи передбачає побудову навчального процесу на основі взаємодії, співпраці та співтворчості.

Системний підхід забезпечує постановку проблеми на всіх рівнях розгляду, вивчення сутнісних особливостей і природи компетентнісно орієнтованого управління, його внутрішньої будови, змісту та специфіки реалізації. Цей підхід дає змогу виокремити системні властивості процесу управління формуванням магістрантів педагогіки вищої школи, а саме: мету як системоутворюючий компонент, функції і завдання системи; складові системи; структуру та ієрархічні зв'язки між складовими системи; взаємозв'язок системи із зовнішнім середовищем й іншими системами

¹ Драч І.І. Компетентнісний підхід як ключовий методологічний інструмент підготовки майбутніх викладачів вищої школи / І.І.Драч // Теорія та методика управління освітою: електронне наукове фахове видання [Електронний ресурс] / Гол. ред.: В.В. Олійник; ДВНЗ "Університет менеджменту освіти" АПН України. – 2011. – № 7. – Режим доступу <http://tme.umo.edu.ua/>

вищого або нижчого рівня².

Компетентнісний підхід передбачає, що результатом професійної освіти повинна стати не лише кваліфікація, а і професійна компетентність, оскільки саме компетентність забезпечує наявність професійно важливих якостей, більш високий рівень підготовленості спеціаліста

Використання зазначених підходів як методологічної основи організації навчального процесу у вищій школі визначається їх внутрішньою єдністю і методологічними зв'язками між ними, а саме:

– людиноцентричний підхід актуалізує гуманістичні тенденції в управлінні професійною підготовкою майбутніх фахівців;

– системний підхід розкриває зміст організації навчального процесу майбутніх фахівців як системи, що забезпечує досягнення запланованого результату;

– компетентнісний підхід фокусує увагу на необхідності переходу від процесного до результатного характеру змісту навчання. При цьому результат, описаний у термінах компетентностей, має бути системоутворюючим чинником у процесі професійної підготовки. Розглянемо зазначені підходи детальніше.

Людиноцентричний підхід. Намагання осмислити світ, особливості його організації та розвитку неможливе без осмислення сутності людини. Ця проблема завжди була актуальною для філософії, педагогіки, психології.

Людиноцентризм – це актуалізація гуманістичних тенденцій в сучасну епоху, відхід від раціоналізованих прагматичних імперативів. Філософія людиноцентризму приймає і взаємодіє не з будь-якою філософією, а лише з тією, що орієнтована на виявлення внутрішніх, глибинних основ буття людини. Це, насамперед, стосується української «філософії серця», кордоцентризму Г. Сковороди, П. Юркевича, Д. Чижевського, сутність якої складає екзистенціально-антропологічний підхід, характерний для національного мислення³.

Аналіз сучасних вітчизняних наукових праць засвідчив, що дослідження філософії людиноцентризму як підґрунтя освітньої діяльності та управління нею набуває все більшої популярності серед науковців.

Серед праць з даного напрямку особливо важливою, на нашу думку, є монографія Президента Національної академії педагогічних наук України академіка В. Кременя «Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору»⁴, в якій вперше в історії вітчизняної суспільствознавчої думки проаналізовано концепт людиноцентризму – нової якості філософського

² Hoffman T. The meanings of competency / T. Hoffman // Journal of European Industrial Training. – 1999. – Vol. 23. – № 6. – P. 277.

³ Драч І.І. Компетентнісна модель майбутнього викладача вищої школи // Гуманітарний вісник – Додаток 1 до Вип.27, Том II (35): Тематичний випуск «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору». – К.: Гнозис, 2012. – С.94-102.

⁴ Кремень В.Г. Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору / В.Г. Кремень. – К.: Педагогічна думка, 2009. – 520 с.

розуміння людини. Автором системно обґрунтовано необхідність ствердження філософії людиноцентризму як відповіді на виклики сучасного глобального світу.

Цілком погоджуємося з думкою автора, що саме філософією людиноцентризму мають обумовлюватися пріоритети вітчизняної освіти, детерміновані національні проекти підготовки творчої особистості, здатної до інноваційної діяльності в українському суспільстві XXI століття – «суспільстві знань».

До основних висновків цієї наукової праці слід віднести такі положення:

– «Людиноцентризм – це актуалізація гуманістичних тенденцій в сучасну епоху, відхід від раціоналізованих прагматичних імперативів».

– «Філософія людиноцентризму – це не просто чергове філософське і антропологічне вчення, а перетворення філософування із гуманістичних міркувань як таких на новий тип метафілософії і світогляду, безпосередньо дотичних до вищих смислів буття, які діють через життя і живе мислення»; «Поява нової філософської антропології – людиноцентризму, тобто адекватного знання про людину, складає завдання філософії сьогодення»;

– «Людиновимірність – найважливіший параметр буття. Все у світі акцентується на людині, її цілеспрямованій активності».

– «Освіта найбільшою мірою виконує роль не лише відтворення і примноження знання, але насамперед через вищу освіту готує освічених людей... Широко освічена людина – мета, мабуть, важливіша порівняно з набуттям певної спеціальності. Освіта наповнює людину духовністю, змушує її замислюватися над сенсом і цінностями свого існування»;

– «Людину в системі освіти слід розглядати як біосоціопсихологічну систему, яка не тільки залежить від середовища проживання, а й володіє самостійністю і власною активністю, підтримує визначений ступінь незалежності»;

– «...інтегральна якість фахівця з перспективними властивостями визначатиметься якістю управління системою освіти та професійною підготовкою...»;

– «В умовах, коли змінюється парадигма освіти, коли здійснюється перехід від репродуктивної, авторитарної освіти до освіти інноваційного, особистісно орієнтованого типу, особливих трансформацій мають зазнати зміст і структура психолого-педагогічної, методичної та інформаційно-технологічної підготовки майбутнього вчителя».

– «Наявність нерозкритих креативів філософії людиноцентризму, її можливостей сприяє втіленню інноваційних технологій в усі сфери духовно-культурної, економічної й освітянської діяльності... В нашому світі, який динамічно розвивається і трансформується, в якому стан хаотичності та нестабільності стає умовою порядку, особливо необхідно формувати здатність до нестандартних, якісно нових рішень і дій. Філософія людиноцентризму найбільш оптимально допомагає виявляти та

усвідомлювати ті причини і соціально-культурні детермінанти, які сприяють розвитку цих здібностей».

Таким чином, людиноцентризм визначається В. Кременем як філософське підґрунтя модернізації сучасної системи професійної підготовки майбутніх фахівців, зокрема, викладачів вищої школи.

Розглянуті основні положення людиноцентризму визначено нами як філософська основа організації навчального процесу.

Зважаючи на актуальність і важливість ідеї людиноцентризму, переконуємося, що саме ця ідея має стати підґрунтям проектування освітнього середовища при здійсненні професійної підготовки, що слугуватиме забезпеченню умов для саморозвитку, самоорганізації та самореалізації особистості у професійній діяльності, творчості та інших формах діяльності, які вона сама свідомо для себе обирає.

Організація навчального процесу з позиції людиноцентричного підходу передбачає його побудову на основі взаємодії, співпраці та співтворчості. Створюване в освітньому процесі вищого навчального закладу середовище має допомагати суб'єкту «витягати» знання з власної діяльності, зі спостережень і сприймань, розкривати життєве значення об'єктів, що вивчаються, осягати принципи власних дій і керуватися ними у нових ситуаціях, сприяти розвитку уміння і бажання вчитися, готовності до роботи в умовах, що швидко змінюються.

Сутність людиноцентричного підходу до організації навчального процесу полягає у забезпеченні сприятливих умов для самопізнання, саморозвитку та самореалізації людини як вищої цінності суспільства у процесі навчання у вищому навчальному закладі відповідно до її інтересів та суспільних вимог. Такий підхід приводить до зміни цільових установок управлінських структур всіх рівнів на користь того, хто навчається. Основою діяльності суб'єктів управління при цьому стає мотивація до самопізнання та цілеспрямованого саморозвитку, створення ситуації успіху для учасників освітнього процесу, повага та довіра до особистості.

На необхідності формування системного бачення будь-якої проблеми наголошують багато вчених (В. Афанасьєв, І. Блауберг, В. Бондар, Л. Ващенко, Д. Гвішиані, Г. Єльнікова, Л. Калініна, Ю. Конаржевський, В. Маслов, О. Новіков, В. Олійник, О. Петров, В. Пікельна, І. Прангишвілі, Є. Хриков, Є. Яковлев та ін.).

Так, В. Маслов зазначає, що розроблення основ оптимального управління у сфері освіти неможливе без глибокого аналізу позитивних тенденцій, узагальненого досвіду суспільного розвитку у вигляді наукових надбань та їх трансформації в управління різних суб'єктів та об'єктів освіти відповідно до їх специфіки і умов діяльності, що вимагає застосування системного підходу як методології і технології пізнання. Автор визначає системний підхід як «...концептуальний процес декомпозиції цілісності на її головні ознаки і визначення їх ролі, функцій, регулятивних причинно-наслідкових зв'язків між ними, що забезпечують стабільне існування

головної системи, а також адекватну практичну діяльність з досягнення мети, тобто розвитку системи⁵.

Організацію навчального процесу у вищій школі з позицій системного підходу будемо розглядати як цілісну систему взаємодії суб'єктів і об'єктів управління всіх рівнів, за допомогою якої відбувається безперервний і цілеспрямований вплив на всі структурні компоненти і процеси з метою формування професійної компетентності майбутніх фахівців. Керована, свідома взаємодія учасників навчально-виховного процесу при цьому має здійснюватися на основі об'єктивних закономірностей, принципів, функцій, методів, змісту і технологій діяльності⁶.

В умовах ринкової економіки, інформаційного суспільства, постійного удосконалення технологій актуалізується потреба у фахівцях нової формації, здатних адекватно реагувати на умови ринку, виявляти ініціативу, творчість і активність. Тому результатом професійної освіти повинна стати не лише кваліфікація, а і професійна компетентність, оскільки саме компетентність забезпечує наявність професійно важливих якостей, більш високий рівень підготовленості спеціаліста⁷.

Спрямованість системи освіти на засвоєння знань, яка була традиційною й виправданою раніше, вже не відповідає сучасному соціальному замовленню, що визначається об'єктивною потребою суспільства в новій людині, здатній до самостійних, відповідальних, творчих дій, людині інтелектуальній, з критичним, розкріпаченим від догм мисленням, котра живе в складному, суперечливому, наповненому проблемами сучасному світі й готовою кваліфіковано їх розв'язувати.

Реформування вітчизняної системи освіти, зокрема вищої, відбувається в контексті процесів оновлення світових освітніх систем, які передбачають переосмислення мети і результату освіти, модернізацію її змісту, оптимізацію організації навчального процесу. Тому актуальним є зв'язок проблеми підвищення якості професійної підготовки майбутніх фахівців з впровадженням компетентнісного підходу, що потребує глибокого і всебічного наукового вивчення всіх аспектів даного явища.

Компетентнісний підхід в освіті пов'язаний з особистісно-орієнтованим і діяльнісним підходами до навчання, оскільки стосується особистості студента й може бути реалізованим і перевіреном тільки в

⁵ Маслов В.І. Наукові основи та функції процесу управління загальноосвітніми навчальними закладами: навч. посіб. / В.І.Маслов. – Тернопіль, Астон, 2007. – 150 с.

⁶ Драч І. І. Системний підхід як загальнонаукова основа управління формуванням професійної компетентності майбутніх викладачів вищої школи / І. І. Драч // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка. – 2012. – С. 344–352.

⁷ Драч І. І. Управління професійною підготовкою майбутніх фахівців на засадах компетентнісного підходу : навч.-метод. посіб. для студ. освітньо-кваліфікац. рівня «Магістр» з напрямів підготовки «Управління навчальним закладом» та «Педагогіка вищої школи» : у 2-х ч. / І. І. Драч ; НАПН України, ДВНЗ «Університет менеджменту освіти». – К., 2013. – Ч. 1. – 72 с.

процесі виконання конкретним студентом певного комплексу дій⁸. Він потребує трансформації змісту освіти, перетворення його з моделі, яка існує об'єктивно, для всіх студентів, на суб'єктивні надбання одного студента, що їх можна виміряти. Важливою особливістю компетентнісного підходу, на яку звернули увагу автори Національного освітнього глосарію з вищої освіти, є студентоцентрована сутність цього підходу⁹.

Впровадження компетентнісного підходу у підготовку майбутніх фахівців буде означати реальний перехід до нової освітньої парадигми, оскільки це вимагатиме (за А. Вербицьким, О. Ларіоною¹⁰) істотних змін у всіх ланках педагогічної системи, а значить, в ній самій як цілісності:

- в цінностях, цілях і результатах навчання і виховання – від забезпечення засвоєння ЗУНів тими, хто навчається, до формування базових соціальних і предметних компетенцій/компетентностей сучасної людини;
- змісті освіти – від сукупності абстрактних теоретичних понять, що розкидані по предметно з багатьох дисциплін, до системних, міжпредметних, надпредметних, метапредметних, практикоорієнтованих концептуальних уявлень про світ і засобах практичної дії та вчинку, що соціально нормовані;
- педагогічній діяльності викладача – від монологічного викладення навчального матеріалу до педагогіки творчої співпраці та діалогу з тими, хто навчається;
- навчально-пізнавальної діяльності студентів – від репродуктивної позиції прийому та запам'ятовування навчальної інформації до створення образу світу в собі шляхом активного входження у світ інтелектуальної, духовної, соціальної та предметної культури;
- технологічному забезпеченні освітнього процесу – від традиційних до інноваційних технологій діяльнісного типу, коли в основу спільної діяльності обох суб'єктів освітнього процесу покладені принципи активної творчої взаємодії, єдності пізнавальної, дослідницької та майбутньої практичної діяльності;
- освітньому середовищі, що складає внутрішній контекст діяльності викладачів і студентів, як системі впливів та умов формування та розвитку особистості, що містяться в соціальному та просторово-предметному оточенні;
- відношеннях із зовнішнім середовищем, що задає зовнішній контекст закладу освіти – з родиною, соціальним оточеннями міста або селища, власною національно-культурною спільнотою, виробничими

⁸ Драч І.І. Компетентнісний підхід як ключовий методологічний інструмент підготовки майбутніх викладачів вищої школи / І.І.Драч // Теорія та методика управління освітою: електронне наукове фахове видання [Електронний ресурс] / Гол. ред.: В.В. Олійник; ДВНЗ "Університет менеджменту освіти" АПН України. – 2011. – № 7. – Режим доступу <http://tme.uomo.edu.ua/>

⁹ Національний освітній глосарій: вища освіта / авт.-уклад.: І. І. Бабин, Я. Я. Болубаш, А. А.Гармаш [та ін.]; за ред. Д. В. Табачника і В. Г. Кременя. – К. : Плеяди, 2011. – 100 с.

¹⁰ Вербицкий А. А. Личностный и компетентностный подходы в образовании: проблемы интеграции / А. А. Вербицкий, О. Г. Ларионова. – М. : Логос, 2010. – 336 с.

підприємствами, засобами масової інформації, закладами культури, відпочинку та спорту, країною та світом;

- якісно більш високому рівні фінансового, матеріально-технічного, організаційного та кадрового забезпечення діяльності системи освіти.

Висновки

Отже, узагальнюючи проведений аналіз загальнонаукових підходів до організації навчального процесу у вищій школі, вважаємо, що запропонована їх сукупність спрямована на підвищення якості навчання, системності професійної підготовки випускників, формування їх готовності успішно вирішувати основні завдання професійної та соціальної діяльності. Відповідно до цього необхідно одночасне перетворення і змісту, і форм організації освітнього процесу. Причому нові форми повинні забезпечити студентам не тільки і не стільки знання, скільки виконання діяльності на їх основі протягом усього часу навчання, а зміст повинен складати предметну основу цієї діяльності. У результаті студент повинен «проживати» ситуації тут і зараз, а не готуватися до майбутньої професійної діяльності шляхом формування чергового набору умінь.

Перспективи подальших досліджень

Перспективу подальших досліджень вбачаємо у розробленні технологій організації навчального процесу, які реалізуватимуть компетентнісно орієнтовану професійну підготовку майбутніх фахівців у системі вітчизняної вищої освіти.

Список використаних джерел

1. Драч І.І. Компетентнісний підхід як ключовий методологічний інструмент підготовки майбутніх викладачів вищої школи / І.І.Драч // Теорія та методика управління освітою: електронне наукове фахове видання [Електронний ресурс] / Гол. ред.: В.В. Олійник; ДВНЗ "Університет менеджменту освіти" АПН України. – 2011. – № 7. – Режим доступу <http://tme.umo.edu.ua/>
2. Hoffman T. The meanings of competency / T. Hoffman // Journal of European Industrial Training. – 1999. – Vol. 23. – № 6. – P. 277.
3. Драч І.І. Компетентнісна модель майбутнього викладача вищої школи // Гуманітарний вісник – Додаток 1 до Вип.27, Том II (35): Тематичний випуск «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору». – К.: Гнозис, 2012. – С.94-102.
4. Кремень В.Г. Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору / В.Г. Кремень. – К.: Педагогічна думка, 2009. – 520 с.
5. Маслов В.І. Наукові основи та функції процесу управління загальноосвітніми навчальними закладами: навч. посіб. / В.І.Маслов. – Тернопіль, Астон, 2007. – 150 с.
6. Драч І. І. Системний підхід як загальнонаукова основа управління

- формуванням професійної компетентності майбутніх викладачів вищої школи / І. І. Драч // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка. – 2012. – С. 344–352.
7. Драч І. І. Управління професійною підготовкою майбутніх фахівців на засадах компетентнісного підходу : навч.-метод. посіб. для студ. освітньо-кваліфікац. рівня «Магістр» з напрямів підготовки «Управління навчальним закладом» та «Педагогіка вищої школи» : у 2-х ч. / І. І. Драч ; НАПН України, ДВНЗ «Університет менеджменту освіти». – К., 2013. – Ч. 1. – 72 с.
 8. Драч І.І. Компетентнісний підхід у підготовці магістрантів з педагогіки вищої школи / І.І. Драч // Проблеми освіти: наук. зб. / Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОНСМ України. – К., 2012. – Випуск №70, частина І. – С.140-146.
 9. Драч І.І. Компетентнісний підхід як ключовий методологічний інструмент підготовки майбутніх викладачів вищої школи / І.І.Драч // Теорія та методика управління освітою: електронне наукове фахове видання [Електронний ресурс] / Гол. ред.: В.В. Олійник; ДВНЗ "Університет менеджменту освіти" АПН України. – 2011. – № 7. – Режим доступу <http://tme.umo.edu.ua/>
 10. Національний освітній глосарій: вища освіта / авт.-уклад.: І. І. Бабин, Я. Я. Болюбаш, А. А.Гармаш [та ін.] ; за ред. Д. В. Табачника і В. Г. Кременя. – К. : Плеяди, 2011. – 100 с.
 11. Вербицкий А. А. Личностный и компетентностный подходы в образовании: проблемы интеграции / А. А. Вербицкий, О. Г. Ларионова. – М. : Логос, 2010. – 336 с.